Szegedy-Maszák Mihály

„Képről készítek képet”. Esterházy Péter: *Esti*

Nehéz olyan olvasónak higgadt tárgyilagossággal írni egy szerző legújabban megjelent könyvéről, aki az életmű kibontakozását kezdettől fogva, (idősebb) kortársként kísérte figyelemmel. Különösen akkor, ha e kötet olyan korábbi alkotáshoz kapcsolódik, melyet ez az olvasó időről időre igyekezett újraértelmezni. Az *Esti* egyik mellékszereplője olyan festő, aki azt állítja: „képről készítek képet”. Esterházy ezt az alkotását egy másik írásmű alapján hozta létre.

Sikerült-e a szerzőnek újat hoznia korábbi műveihez képest? Vajon fölvetődött-e ilyen szempont a romantika előtt? Aki önismétlésre gondol, könnyen a műszaki haladás eszményének a hatása alá kerülhet. „Az ipari korszak természetes eredménye volt” – állította „az előrelépés kánonjá”-ról Wyndham Lewis, a jelentős avant-garde festő és író kései, 1954-ben, *A haladás démonja a művészetekben* címmel kiadott könyvében. Ha a korábbinak szüntelen meghaladását kérjük számon a művészetben, akár úgy vélhetjük, hogy Richard Strauss pályafutása véget ért az *Elektrá*val, sőt talán még Sztravinszkijé is a *Tavaszi áldozat*tal. Nemcsak „fő művek” léteznek, és – amint a két említett zeneszerző példája is mutatja – egy jelentős alkotó olykor sajátmagát is utánozhatja. Az utókor kevésbé nagyszabású köteteket is megvilágító erejűnek vélhet.

Az *Esti* című kötet – melynek első részei 2001-től jelentek meg – egy korábbi magyar szerzőnek olyan alkotását olvassa újra, mely maga is kérdésessé tette az önmagával azonos, zárt mű eszményét. Nem regény, amint az *Esti Kornél* sem volt az. „Hetvenhét történet” – olvasható a címlap utáni oldalon. „Füzér” – a kötet élén található szöveg szerint. Föltételezi a korábbi alkotás ismeretét, sőt egyenesen megkockáztatható, hogy értelmezése azon is múlik, mennyire alaposan ismeri valaki az előképet és Kosztolányi más műveit.

A kortárs olvasó elfogult. Különösen akkor, ha viszonyítási pontként felfogott értékei esetenként közel állnak a könyvben megjelöltekhez. E sorok íróját óhatatlanul nemcsak az tölti el némi megelégedéssel, hogy általa kedvelt szerző és mű értelmezésével találja szemben magát, de az is, ha például azt olvassa, a *Don Giovanni* Furtwängler fölvételein hallható lassú kezdete „pakoláshoz, leveskavaráshoz ideális. De már a cifrább hagymadaraboláshoz csak Bach! Das Wohltemperierte Klavier!” Különböző olvasók különböző részletekre figyelhetnek föl. Egyiküknek az okozhat némi örömet, hogy Esti egy bárzenekar dobosába szerelmesedett bele, aki „úgy játszott, mint Glenn Gould”, másiknak az, hogy Alfred Brendel Mozart-játéka is hallatszik a kagylóból, amikor Estit fölhívja egy barátja, aki fehérvérűséggel fekszik a kórházban, és már tizenöt kilót fogyott.

Ez a legutóbb szóba hozott részlet jól szemlélteti azt, hogy az esetleges és a lényegi, a mulatságos és a komoly szorosan egymáshoz kapcsolódik ebben a kötetben. Annak a római hetes számmal megjelölt szakasznak a kezdetén szerepel, amelynek ez a címe: „A halál torkában”. Esterházy korábban is írt a halálról; *A szív segédigéi* édesanyja halálának megindító elbeszélése is, a *Harmonia caelestis* és a *Javított kiadás* az elhunyt apára vonatkoztat. Az *Esti* annyiban különbözik a korábbi művektől, hogy olyan címszereplő haláláról szól, aki időnként a szerző hasonmásának tetszik. Harmadik és első személy egymást váltja. A címszereplő és a névtelen történetmondó Kosztolányinál is egymás tükörképe. Esterházynál sem mindig lehet határozottan elkülöníteni, melyikük beszél, s a részleges átfödés a nyelvhasználatban is érzékelhető. „Szerintem nem hiszek a lélek létezésében. Ezt nem gondoltam volna rólam” – olvasható egy Misi nevű barát halálát elbeszélő fejezetben.

Esti Kornél alakjának önéletrajzi (át)értelmezése azt sugallja, hogy ez a könyv elsősorban a saját halállal foglalkozik. Viszonylag ritkábban jut szóhoz a derű, amelynek gyakori jelenlétét némelyek olykor szemrehányólag emlegették Esterházy korábbi könyveinek mérlegelésekor. Az „Esti Kornél” című alrész záró fejezete úgy ad számot az említett barátnak a hirtelen eltávozásáról, hogy arra

emlékeztet: „a halálra nem ír az irónia”, s a kettős szójátékot hamarosan olyan mondat követi, mely a csúfondárosságot a megsemmisülés föllebbezhetetlen s komor állításával törli ki: „Azt, hogy az ember halandó, az ember újra és újra elfelejti.” Korábban Esterházy gyakran föloldotta a megérthetetlen rejtélyét. Ezúttal kizárja ezt a lehetőséget: „hiába halunk meg annyian, haltak és halni fognak, sokáig nem tudunk arra gondolni, hogy ez ránk is vonatkozik, vonakodunk erre gondolni, miközben az örök életben sem hiszünk, az örökké élniben.”

Különböző olvasók más-más művekkel hozhatják összefüggésbe e kötetet. A „keresztülhazudni magunkat egy magasabb igazsághoz” szavak például *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* címmel 1918 decemberében megjelent eszmefuttatást éppúgy eszünkbe juttathatják, mint Razumihin állítását a *Bűn és bűnhődés*ben, mely szerint a rosszból jó származhatik. Sűrű a rájátszás Kosztolányi műveire, Esterházy korábbi alkotásaira, sőt olyan idézet is akad, amely az 1950-ben született szerzőnek valamely előző könyvében is idézet volt. Talán egy-két mondat is elég annak szemléltetésére, hogy olykor egymást érvénytelenítő szövegek torlódnak egymásba: „A mélyből, Uram, hozzád kiáltok. Ekkor megszólalt az Úr (elég ritka eset!): Jaj, vessző, mily sekély a mélység, új sor, és mily mély a sekélység.” Fennköltt és hétköznapi egymást oltja ki, s ezáltal megszakítja a jelentés folytonosságát.

A címszereplő önazonossága Kosztolányinál sem volt egyértelmű – hol anarchista volt, hol jómódú, befutott író. Esterházy messzebb megy e vonatkozásban, nála a személyiség szinte az azonosíthatatlanságig széttöredezett, ami nyilvánvalóan arra figyelmezteti az olvasót: elképzelt világgal áll szemben. Esti „jó kis csaj”, Szűz Mária, később „a mamám”, majd pedig „éppen kutya”, sőt „egy reggel nehéz álmából arra ébredt, hogy ágyában festménnyé változott”, a kötet leghangsúlyosabb és leghosszabb, „Esti Kornél” című szakaszát berekesztő tizenkettedik fejezet pedig a következő mondattal kezdődik: „Egy szép nap, egy szép nap – borban mosdott, kolbásszal törülközött – Esti Kornél ismét fölfedezte a Mátyás királlyal való azonosságát.” A kötetet lezáró „Esti Kornél kalandjai”-ban azután a címszereplő már a fiára gondol, „a sikereire, a kudarcaira”. „Hol apa vagyok, hol fiú” – állapítja meg Esti, majd később a névtelen elbeszélő arról ejt szót, hogy a címszereplő „bölcsészlányként botrányosan rövid szoknyákban járt”. Alakváltozatai kitaláltságára figyelmeztetnek, vagyis arra, hogy „szavakból szőtt férfiú”, ki más elképzelt szereplőkkel él egy világban, például de la Môle márkinéval, a *Vörös és fekete* egyik szereplőjével találkozik.

A könyv hét római számmal ellátott részében nyilvánvalóbb a töredékszerűség, mint az 1933-ban kiadott *Esti Kornél* kötetet utánzó tizenkét fejezetben, amelyek élén szalagcím áll – csakhogy ezúttal befejezetlen mondatok alakjában. Az „Esti Kornél kalandjai” azután ismét szakadozottabb – akár az 1936-ban megjelent *Tengerszem* ugyanilyen című része. Az átváltozásoknak az ad mélyebb értelmet, hogy ugyanazt a történetet nem lehet kétféleképpen elmondani. Az így megjelenített világ lehetőségek nyitottságát sugallja, és szöges ellentétben áll a diktatúra létformájával, melyben „kizárólag egy történet létezik”. Kikövetkeztethető a figyelmeztetés: az önkényuralmat könnyebb hangzatosan elutasítani, mint a szellemét meghaladni. A második fejezet önértelmezés Cervantes és Borges nyomán, mely egyenesen azt sejteti, hogy „nem az a történelmi igazság, ami megtörtént, hanem az, amiről azt tartjuk, hogy megtörtént.” Az emlékezet alkot, és ez összefügg azzal, hogy a nyelv nem átlátszó, nem eszköz valamely mögöttes lényeg közvetítésére. Célelvűség viszonylagos érvényesülésére vall, hogy a harmadik fejezet – „melyben Esti Kornél kalandja a német nyelvvel” – némileg következik az őt megelőzőnek a szelleméből; egyszerre vonatkoztatható Kosztolányi és Esterházy nyelvszemléletére: egyfelől a nyelvtisztítás, másrészt az idegen nyelv kísértésével szembesít, az önmagunkba bezárkózás veszélyére emlékeztet. Nagyonis érthető, hogy könyv idézi Wittgensteint, hiszen a *Philosophische Untersuchungen* maga is töredékszerű, szerzője – az előszó tanúsága szerint – „néha hirtelen váltással egyik területről másikra ugorva” vetette papírra a benne található gondolatokat.

Lehetne bírálni Esterházyt azért, mert talán kissé túlzottan is figyel a körülötte változó világ időszerűségeire – még „Vazsalberd hegyei”-re is utal –, de ez elválaszthatatlan nyelvének sokféleségtől, attól a hajlamától, hogy a régiességet éppúgy szóhoz juttassa, mint a tájszólást, a trágárságot, sőt az idegenszerűséget is, és általában különös hangsúllyal szerepeltesse a beszélt nyelvet,

amely – legalábbis a tegnap nyelvének eszménye felől tekintve – akár roncsoltnak is tekinthető. Estit a népszerű, „a siker lassú beépülése az esztétikai ítélkezésbe” is foglalkoztatja. Jellemző rá, hogy „az olcsó emberi soha nem volt idegen tőle.” „Csak malacságok jutnak szegény Esti Kornél eszébe.” Szójátékai még a nyelvek közöttire is kiterjednek, a „meder” a francia „merde” mellé kerül. Némely hivatkozása, így Manfred Frank egyik állításának vagy Csuday Csaba egyik tanulmányának, a magyar *Don Quijote* történetéről szóló „filológiai tüsténkedésé”-nek fölidézése már-már a tudományos beszédmódot is bekapcsolja a nyelvjátékok körébe. Közhelyes szólamok jelentik a másik végletet, ám ezek többnyire torzított alakban szerepelnek: „Esti éveken át úgy tudta, eső *előtt* köpönyeg.” „Él Mátyás, oda az igazság!” Ilyen alkalmakkor nem, legföljebb akkor lehet némi kifogással élni, midőn a humort mintha egy csöppnyi komolykodás szorítaná ideiglenesen háttérbe, s az olvasó kissé úgy érezheti, a beszéd értekező hangnemre vált át. Természetesen tökéletesen megérthető, ha Esterházy torkig van már a szövegközöttiség (intertextualitás) tudálékos emlegetésével vagy „alany-állítmányozással, amit folyton gonosz szívvel félremagyaráztak, félre akarták és így félre is értették”, mint ahogyan abban is igaza lehet, hogy „a valóságos Erdély alig valakit érdekel, beleszámítva az erdélyieket is.” Csupán az kérdés, mi is a szerepe az efféle kiszólásoknak. Némi dac és visszavágás érezhető a tizedik fejezetnek abban a részletében, amely szerint „Esti magyar volt a talpától a feje búbjáig, igaz, magyaron *kicsit* többet értett, mint hazájában ekkortájt szokás volt”. Lehet Esterházy Péter némely nyilatkozatát szerencsétlennek tartani, de nincs oka a magyarázkodásra. Egy napilapban megjelent beszélgetés vagy akár egy rövid szösszenet – bárhogyan is ítéljen valaki róluk – nem lehet azonos súlyú a *Harmonia caelestis*szel. Kultúránk gazdagságát csorbítjuk, ha nem veszünk tudomást örökségünk sokféleségéről. Aki nem tekinti Esterházy munkásságát a magyar irodalom jelentős teljesítményének, az nem ismeri el, hogy nyelvünk leleményes gyarapítása komoly és becsülendő nemzeti érték. Talán Ady Endre példájának fölidézése elég annak igazolására, hogy nem az a jelentős mű szerzője, akinek minden nyilatkozatával egyet kívánatos érteni, hanem az, akinek tevékenysége túlmutat a mindennapok gyorsan avuló eseményein. Igaz, Proust, Joyce vagy akár Pynchon nem volt közíró, nem szívesen hallatta szavát éppen időszerű vitában, sőt talán nem is idézett olyan kortárstól, akinek megnyilatkozásai hamar feledésbe fognak merülni, de alig akadt magyar író, aki e különböző okoknál fogva szerencsésebb helyzetben levő nyugati szerzőkhöz hasonlóan fölül tudott volna emelkedni múlékony torzsalkodásokon.

Lehet azzal érvelni, hogy e könyvben a „kitalált” és a „valóságos” egyaránt szerepet játszik, viszont az is igaz, hogy nem mindig egyformán érzékelhető az elképzeltnek és a tényszerűnek az ellentmondása, mely legjobb részeinek a jellegét teremti meg. A „füzér” legjellemzőbb darabjaiban a szóban forgó két világ kölcsönösen kiforgatja egymást föltételezhető önazonosságából. Ha egyszer „Esti Kornél elhatározta, hogy átírja magát”, egyúttal azzal a kísértéssel is számolnia kellett, hogy „ő azonos volna az általa írtakkal”. A „Hajnali részegség” című második rész egyik részlete azt beszéli el, mint „veregette meg Esti Márai hátát”. A tizenegyedik fejezet Cserkaszegi professzor sorsát idézi föl, aki „Máraival együtt hagyta el az országot”, majd a tudós lányával foglalkozik, akinek Kossuth Lajos és Gustave Flaubert levelezése a „szakterülete”.

Az ilyen ellentmondások is okozzák, hogy még az „Esti Kornél” fejezeteiben sem alakul ki összefüggő cselekmény, az „Esti Kornél kalandjai” pedig előbb állítást fogalmaz meg, majd visszavonja azt. „A moszkvai töredék (vázlat)” föliratú részlet a címszereplőnek az orosz fővárosból visszatértére utal, miközben leszögezi, hogy „Esti Kornél természetesen soha nem járt Moszkvában.” Szerephez jut a föltételes mód, és az indoklás így hangzik: „Ő, Esti, már nem bírja az irodalmat meg az életét különszálazni.”

„Bizonyos értelemben Esti Kornél vagyok” – olvasható a könyv elején. Az *Esti* szellemi önéletrajzként is olvasható. Sűrűn visszautal az önkényuralomra, amelyben az író a fiatalságát leélte. Nyoma sincs annak, hogy a szerző visszasóvárogná e múltat. Ezért is érdemes arra figyelni, ahogyan az utóbbi két évtizedet minősíti.

Esti Kornél Kosztolányi történetei szerint is íróvá lett. Az önértelmezés Esterházy kötetének is

meghatározó tulajdonsága. Mivel a címszereplőt „a szavak által teremtett valóság” foglalkoztatja, olykor cselekvés közben jegyzetel; „sebtiben egy cédulára” írja föl a vele játszó kislány eredeti kifejezését. Esti rögzíti, amit Eszti mond, hogy azután bemásolja „szó-füzeté”-be, amelyről „mondat-füzete” és „történet-füzete” mellett tesz említést.

Különösen Flaubert óta többen is kísérleteztek az elbeszélés mondatszerkesztésének a lehetőségeivel. Virginia Woolf és Claude Simon igeneves szerkezetekhez folyamodott, Céline három pontos széttöredezéssel. Esterházy ezúttal, az „Esti Kornél” utolsó fejezeteiben hármas gondolatjelezéshez folyamodik. A Misi nevű barát temetésének megjelenítésekor azt az óhaját fogalmazza meg: tíz év adassék meg néki, hogy „elmondja azokat a mondatokat, amelyeket eddig nem tudott – – – vagy nem akart”. „A szellemi dolgok visszafordíthatatlanok, végig, az éjszaka végéig folytatják a maguk útját” – mondta Gottfried Benn egy olyan előadásában, amelyben arra a kérésre kereste a választ, mit jelent az öregedés a művészek számára. A kötetben megidézett nagy regényírók egyike, Theodor Fontane, hetvenkilenc éves korában jelentette meg egyik jelentős, ha nem éppen legkiválóbb regényét. Nyelvünk föltétlen tisztelőjeként csakis azt kívánhatom, a sors az *Esti* szerzőjét is részesítse hasonló kegyben. (*Magvető*)